

İLHANLILAR DEVRİNDE ERZURUM

ERZURUM IN THE ILKHANID PERIOD

Firdevs ÖZEN

Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, firdevs.ozen@gmail.com

Öz

Prehistorik çağdan beri insanoğlunun yerleşim merkezlerinden biri olan Erzurum ve çevresi, Ortaçağ'da stratejik olarak büyük önem kazanmış, bölgenin güçlü devletleri tarafından ele geçirilmeye çalışılmıştır. Malazgirt Savaşı'ndan sonra kurulan Saltuklu Beyliği ile Türk-İslâm kültür dairesine giren Erzurum, Saltuklulardan sonraki Selçuklu egemenliği esnasında her açıdan altın çağlarından birini yaşamıştır. 1242 yılında Moğollar tarafından zapt edilen ve bu esnada büyük yıkıma uğrayan, nüfusu azalan kent, konumunun sağladığı avantajlardan yararlanarak kısa sayılabilecek bir sürede yeniden eski refah içindeki günlerine dönmüştür. Erzurum, 1258 yılında, Azerbaycan merkezli İlhanlı Devlet'nin kurulması ile gelişimini ve büyümesini devam ettirmiş ve Yakın Doğu coğrafyasının en gözde ticarî kentlerinden biri haline gelmiştir. Bu makale Erzurum'un bu dönemde geçirdiği etnik, kültürel, sosyal dönüşümü inceleyerek, bölgenin en önemli kentlerinden biri haline geldiğini tespit etmektedir.

Abstract

Erzurum and its environs have been one of the settlement centers of human beings since the prehistoric age and have become strategically very important in the Middle Ages with attempts to conquer them by powerful states in the region. Erzurum entered into the Turkish-Islamic cultural rule by Saltuklu Principality after the Battle of Manzikert and lived one of its golden ages in every aspect during the domination of the Seljuk, following the Saltuks. The city was captured by the Mongols in 1242 and was destroyed having lost some of its population during this period and returned to its days of prosperity within a considerably short time by benefiting from the advantages of its position. In 1258, Erzurum continued its development and growth with the establishment of Azerbaijan-centered Ilkhanid Empire and became one of the most popular trading cities in the Near East. This article investigates the ethnic, cultural and social transition of Erzurum during this era and ascertains its growth into one of the most crucial cities in the region.

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 30 Eylül 2016
Kabul edildiği tarih: 27 Ekim 2016
Yayınlanma tarihi: 12 Aralık 2016

Article Info

Date submitted: 24 September 2016
Date accepted: 27 October 2016
Date published: 12 December 2016

Anahtar sözcükler

Erzurum, Moğollar, İlhanlılar, Ticaret, Kültür

Keywords

Erzurum, Mongols, Ilkhanid, Trade, Culture

DOI: 10.1501/Dtcfder_0000001490

Giriş

Erzurum, Doğu Anadolu bölgesinin kuzeydoğusunda, Fırat nehrinin yukarı havzasında, kendi adıyla anılan ovanın güneydoğu kenarında, denizden 1850-1980 metre yükseklikte yer almaktadır. Doğu Anadolu'nun geçit bölgesinde olduğu için her dönem farklı yerlerden gelen kavimlerin ve devletlerin saldırısına uğramıştır. Erzurum, "Anadolu'nun kapısı" kabul edildiğinden Eskiçağ'da ve Ortaçağ'da Doğu'dan Anadolu'ya girmek isteyen istilâcılara karşı Anadolu savunmasının başlıca kalesi olmuştur. Bizans-Sasani ve Bizans-Selçuklu mücadelesinin ana mekânı Erzurum ve çevresidir (Darkot 340; Solmaz 11). Hint, Türkistan ve İran'dan gelen emtîânın güneyde Akdeniz ve Basra Körfezi'ne, kuzeyde Karadeniz'e ulaştığı güzergâh üzerinde faal bir konak yeri ve mübâdele merkezi olarak Eskiçağ'da ve Ortaçağ'da dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu özelliği ve konumunun savunma yapmaya uygun olması kenti uzun tarihi boyunca bazen askerî bazen de ticarî açıdan ön plana çıkarmıştır (Konyalı 9; Eğilmez 26-27; Darkot 340-341).

İslâm coğrafyacıları Ortaçağ'da Erzurum'un dahil olduğu bölgeye "Van Gölü'nün kuzeyi" anlamına gelen ve bazı dönemler daha geniş sahaları ifade eden "Ermen-Ermeniye" demişlerdir. Bölgeye Türkiye Selçukluları devrinde de "Ermen diyârı" denilmeye devam etmiş, Akkoyunlu-Karakoyunlu Türkmenleri'nin gelip yerleşmeleri ile "Türkmenia/Türkmenlik" olarak anılmaya başlamıştır. İslâm kaynaklarında XV. yüzyıldan itibaren kullanılan bu isim, Avrupalı seyyahlar tarafından daha erken bir dönemde, XIII. yüzyılda kullanılmıştır (Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına...* 24-25). 1249 yılında, Moğol tâbiyeti altına girdikten sonra Bayburt, İspir, Ardahan, Artvin, Oltu ve Tortum'dan oluşan bir vilâyet haline gelmiştir (Beygu, 68). *Takvîmü'l-Buldân*'da Erzurum, İlhanlı hakimiyeti altında, (XIV. yüzyılın ilk çeyreği) "Bilâd-ı Rum" un Doğu'daki son sınırında mühim bir kent olarak kaydedilmiştir (Ebû'l-Fidâ 49; Gül 73; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına...* 69). *Nuzhetü'l-Kulûb*'da (XIV. yüzyılın ilk yarısı), dört bölgeye ayrılan İlhanlı Devleti'nin batı kısmında "Memâlik-i Rum" bölgesindeki kentlerden biridir (Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvîni 94; Gül 66). 1350 yılına ait *Risâle-i Felekiyye* isimli anonim eserde, üç bölgeye ayrılan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun "el-Vastâniye" (orta memleketler) bölgesi arasında yer alır (Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına...* 76; Gül 71). Alâi Tebrizî'nin *Saadetnâme* isimli İlhanlı malî sistemi hakkında yazdığı esere göre ise XIV. yüzyılın ortalarında beş bölgeye ayrılan Anadolu'nun "Vilâyet-i Vustaniye" bölgesi sınırları içinde "Etrâk-i Vilâyet-i Erzen-i Rum" adıyla geçer (Togan, *Moğollar Devrinde Anadolu'nun...* 33; Gül 72).

A. İlhanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Erzurum Tarihine Kısa Bir Bakış

Karaz, Pulur, Güzelova ve İkiztepeler'de yapılan arkeolojik kazılara göre kentin tarihi M.Ö. 4000'li yıllara kadar gitmektedir. O zamandan günümüze kadar Hurriler, Urartular, Sakalar (İskitler), Medler, Persler, Partlar ve halefleri, Romalılar, Bizanslılar, Sasaniler, Araplar (dört halife devri, Emeviler, Abbasiler), Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar ve halefleri, Karakoyunlular, Timurlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlıların egemenliğinde kalmıştır. Bu devletlerin dışında kısa ömürlü küçük devletler de kurulmuş ve geçici istilâlar yaşanmıştır (*Erzurum 1973 İl Yıllığı* 25; Aşıroğlu 65).

Şehrin bilinen ilk adı, Bizans İmparatoru II. Theodosios'a (408-450) izâfeten "Theodosiopolis" tir. Ermeniler buraya "Karin" veya "Karnoi-Kal(gh)ak" demişler, bu ad Bizanslılar tarafından Rumcalıştırılarak "Karintis" şeklini almış, eski İslâm kaynaklarında "Kâlikâlâ" veya kısaca "Kâli" olarak geçmiştir. Türkler ise eski

çağlardan beri meskûn olan ve zengin, büyük bir ticaret merkezi olarak göze çarpan Erzen'i fethettikten sonra (1048-1049) buradaki halkın bir kısmının sığındığı güneybatıdaki askerî nitelikli Theodosiopolis (Kâlikâlâ=Karin) için zamanla "Erzen" adını kullanmaya başlamışlardır (Honigmann 178; Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 45; Beygu 16-17; Konyalı 10-11).

Türk hakimiyetinin başlarında bölgede iki tane Erzen olduğundan, burayı Meyyâfârikîn ile Siirt arasındaki diğer Erzen'den ayırmak ve Anadolu'ya ait olduğunu vurgulamak için sonuna "Rûm" kelimesini eklemişler ve "Erzen" "Erzen el-Rûm" olmuştur. Burada basılan Selçuklu paralarında şehrin adı "Arzan-i Rûm", "Arzan Rûm", "Arzırûm" şeklinde yazılmış, daha sonra bu ad "Erzrûm" olmuş ve sonunda günümüzde kullandığımız "Erzurum" şeklini almıştır (Beygu 17; Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 45; Konyalı 23). Selçuklu fethi esnasında çok hasar gören eski Erzen, "Kara Erzen", "Kara Arza", "Kara Arz" olarak isimlendirilmiş olup, bugün buraya "Karaz" denilmektedir (Yınanç 348; Aşıroğlu 69; Konyalı 22-23; Eğilmez 68).

Bizans Anadolu'sunun V. yüzyıldaki en büyük tehdit unsuru Sasanilere karşı 415-422 yılları arasında, Bizans'ın doğu orduları kumandanı Anatolius tarafından askerî amaçla inşâ edilen Erzurum, Bizans'ın Anadolu'daki büyük garnizon merkezlerinden biriydi. Sonraki dönemlerde yoğunlaşan Sasani saldırılarından dolayı çok sık tahkim edildi (Honigmann 178). Kent, VII. yüzyılın ortalarına kadar Bizans ile Sasani Devleti arasında sürekli el değiştirdi. Sasani Devleti'ni ortadan kaldırarak bu devletin yerini alan İslâm Devleti, artık Bizans'ın bölgedeki yeni rakibi olmuştu. Nitekim Erzurum, 653'te Habib b. Mesleme kumandasındaki İslâm kuvvetleri tarafından ele geçirildi. İslâm hakimiyetine girdikten kısa süre sonra bu sefer Bizans'a karşı gaza üssü olarak tahkim edildi. Aynı zamanda ticaret güzergâhı üzerinde yer alan kente sahip olabilmek için Müslümanlar ve Bizans arasında uzun yıllar süren çetin mücadeleler yaşandı. Mücadelenin galibi X. yüzyılın ortalarında Bizans oldu (Konyalı 12-13; Beygu 34-35; Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 45-46).

Selçuklu hakimiyetine girene kadar (XI. yüzyılın ortaları) yaklaşık bir yüzyıl Bizans idaresinde kalan kent, bu dönemde mezhep olayları ve Gürcüler ile yaşanan sorunlardan büyük zarar gördü. Selçuklu Türklerinin yaptıkları akınlarla bölgeyi tahrip etmesi ve halkın başka yerlere göç etmesi, Bizans güçlerinin kalelere çekilmesine ve bölgeyi savunmasız bırakmasına neden oldu. Tüm bu faktörler bölgenin Türk hakimiyeti altına alınmasını kolaylaştırdı. 1015 yılından itibaren Doğu Anadolu'da görünmeye başlayan Selçuklu Türklerinin önderi Çağrı Bey bu

uygun durumu tespit etmiş ve yörede Selçuklu Türklerine mukâvemet edecek güçte bir otorite olmadığını Tuğrul Bey'e bildirmişti (Honigmann 149).

Sağlam surlarla çevrili Theodosiopolis yakınındaki Erzen, o devirde zengin, her milletten tüccarın yaşadığı bir kentti. Burası Selçuklu tarihçisi Azîmî ile bazı Bizans tarihçilerine göre 1048, bazı Ermeni tarihçilerine göre ise 1049'da İbrahim Yınal ve Kutalmış tarafından ele geçirildi. Ancak Bizans'ın tahkim ettiği Theodosiopolis için bir süre daha beklemek gerekiyordu. Daha önce de bahsedildiği üzere bu savaştan sağ kurtulan halk Theodosiopolis şehrine sığınmıştı. Tuğrul Bey'in Bizans'a karşı kazandığı ve Erzurum'a kadar geldiği 1054 yılındaki Pasinler zaferine ve Yakuti'nin 1058 yılında civardaki köy ve kasabaları ele geçirmesine karşın, surları çok sağlam olan kent ele geçirilemedi. Alparslan Bizans'a karşı elde ettiği tarihî Malazgirt Zaferi'nin ardından Erzurum ve çevresini komutanlarından Ebû'l-Kasım Saltuk'a iktâ olarak verdi. Bu şekilde Erzurum'da uzun yıllar sürecek Türk hakimiyetinin başlangıcı olan Saltuklu Beyliği kurulmuş oldu (*Urfaî Mateos Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162) 85-86, 100-103, 140-143; Azîmî 10, 15, 22-23; Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da...* 83-84, 118; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu...* 22; Honigmann 175; Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 19; Konyalı 22-23; Beygu 36).¹

Türkiye Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleymanşâh, 1202 yılında Saltuklu Beyliği'ni ilhâk ederek Erzurum'u Selçuklu sınırlarına kattı. Buranın idaresi ile Elbistan'da hüküm süren kardeşi Mugîseddin Tuğrulşâh'ı görevlendirdi ve onu "Erzurum Meliki" olarak atadı. Tuğrulşâh, hükümdarlık mesâisinin büyük kısmını Gürcüler ile mücadele etmekle geçirdi. Ölümünün ardından yerine oğlu Rükneddin Cihanşâh geçti. Cihanşâh'ın devri, Doğu Anadolu tarihinde mühim olayların meydana geldiği bir devir olarak hatırlanmaktadır. Şöyle ki; dönemin önemli simâlarından Celâleddin Harezmsâh, kısa sürede İran, Azerbaycan ve Gürcistan'ı ele geçirerek yeni bir devlet teşkil etmişti. Yeni konjonktürde Cihanşâh, onunla dostluk kurup işbirliği yaparak onu amcası Alâeddin Keykubad'a karşı kışkırtmaya başladı. Selçuklu-Eyyübî güçleri ile Harezmsâh arasında 1230 yılında yapılan Yassıçemen Savaşı, Harezmsâh'ın ve onun mâiyetinde bulunan Cihanşâh'ın yenilgisi ile sonuçlandı. Hızlı bir şekilde Erzurum'a doğru ilerleyen Alâeddin, şehri

¹ Mükrimin Halil Yınanç, bu konuda farklı bir iddia ortaya atar ve Erzurum'un fethinin çeşitli sebeplerle geciktiğini, bunun ancak Sultan Meliksâh zamanında Emir Ahmed tarafından 1080 yılında gerçekleştiğini ve beyliğin de bu tarihte Emir Saltuk'un dedesi Ebu'l-Kâsım tarafından kurulduğunu söyler (Yınanç 348-349; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu...* 19; Konyalı 26).

zaptetti. Böylelikle Erzurum doğrudan Selçuklu topraklarına katılmış oldu. Bu başarının ardından Alâeddin Keykubad, Celâleddin Harezmsâh'ın 1231 yılındaki ölümü ile bölgede başıbozuk bir halde gezen Harezm askerlerinin yarattığı kargaşayı önlemek için onları Erzurum bölgesine yerleştirdi. Stratejik olarak önemli bu kente başarılı emirlerinden Mübârizüddin Çavlı'yı sü-başı olarak atadı. Yaklaşmakta olan Moğol tehlikesine karşı Erzurum başta olmak üzere sınırdaki kent ve kaleleri tahkim ettirdi, çeşitli savunma tedbirleri aldırdı (Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 277, 393-394; Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 38, 42-43; Cahen, *The Turks in Iran...* 683-684; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da...* 125-126, 136-137; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu...* 37-38; Konyalı 27-28, 104-105). Türkler tarafından fethedildikten 1242'deki Moğol istilâsına kadar emniyet ve huzurun hakim olduğu, ticaret yolları üzerinde bir alış-veriş merkezi olan Erzurum, çok zengin ve refah seviyesi yüksek bir kent olmuş, Anadolu'nun en büyük kentlerinden biri haline gelmiştir (Yınanç 349; Konyalı 28).

Doğu'da büyük bir tehlike olarak beliren Moğolların başarılı komutanlarından Curmagon, emrine tahsis edilen büyük ordu ile Azerbaycan'daki Mugan'a gelip yerleşti. Curmagon Noyan, otlakları ve sulak olması ile meşhur olan Mugan ovasını bölgedeki faaliyetlerinin üssü yaptı. Yaptığı başarılı seferlerle İran, Azerbaycan ve Gürcistan'ı ele geçirerek 1231 yılında Harezmsâh Devleti'ni ortadan kaldırdı. Harezmsâh engelini ortadan kalkması ile Moğollar Türkiye Selçuklu Devleti ile sınır komşusu durumuna geldi. Moğolların Anadolu sınırına dayanması, hatta Kars, Erzurum, Erzincan ve Sivas'a kadar akınlar yapması Selçuklu Devleti'nde korku ve telaş yarattı. İyi şekilde tahkim edilmekle ve savunma önlemleri alınmakla birlikte Erzurum Moğollar'ın ilk hedeflerinden biri idi (Göksu 1287; Konukçu, *Moğol Sünit Boyundan...* 281-282).

Alâeddin Keykubad'ın 1237 yılındaki ölümünden sonraki süreçte yaşanan olaylarla Moğolların Anadolu'yu ele geçirme düşüncesi arasında yakın ilişki bulunmaktadır. Öncelikle iyi ve dirâyetli bir devlet adamı olan Alâeddin Keykubad ileri görüşlü politikası ile Moğollar ile uzlaşmış, onları Anadolu'dan uzak tutmayı başarmıştı. Onun yerine geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in babasının niteliklerine sahip olmayışı durumu Selçukluların aleyhine çevirdi. Moğolların tarafında da bazı gelişmeler yaşandı. 1231-1241 yılları arasında Azerbaycan'daki Moğol kuvvetlerinin komutanlığını yapan Curmagon Noyan rahatsızlandığından yerine 1242 yılında, Selçuklu Devleti'nin kaderinde önemli bir rol oynayan Baycu Noyan getirildi. Baycu, hazırlıklarını tamamlayarak aynı yılın sonbaharında Ermeni ve Gürcüler'in de

dahil olduğu 30. 000 kişilik Moğol ordusu ile Selçuklu topraklarına girdi. Erzurum önlerine gelindiğinde kuşatma başladı. Alâeddin Keykubad tarafından iyi şekilde tahkim ettirilen kentin surları on iki mancınık ve arrâde ile dövölmeye başlandı. Moğollar ilk başta, kentin sü-başısı, deneyimli ve iyi bir komutan olan Sinâneddin Yâkut ile içlerinde Hristiyan ve ücretli Frank askerlerinin bulunduğu kuvvetin ve halkın mükemmel savunması ile ümitsizliğe kapılıp, ağır kış şartları nedeniyle geri dönmeyi düşünmeye başladılar. Tam bu sırada meydana gelen bir olay kuşatmanın seyrini değiştirdi. Sinâneddin Yâkut ile arasında husûmet bulunan kentin şıhnesi Şerefeddin Duvinî, Baycu'ya haber göndererek kendisine ve yakınlarına dokunulmayacağına dair teminat aldı. Niyeti savunmakla görevli olduğu burçtan Moğolların kente girmelerini sağlamaktı. Plan başarıyla uygulandı ve Moğol güçleri kolayca kente girdi. Bu ihaneti öğrenen Sinâneddin, emrindeki kuvvetlerle hemen Moğollarla savaşa giriştiyse de başarılı olamadı. Moğollar iki aylık bir kuşatmanın ardından Erzurum'u ele geçirdiler. Başta Sinâneddin Yâkut olmak üzere Selçuklu askerlerinin tamamı ile içlerinde Ermeni ve Rumların da bulunduğu halkın bir kısmı öldüröldü, savaşa ve sanata yatkın olanlar esir edildi. Şehri yakıp yıkan Moğollar aldıkları esir ve ganimetlerle Muga'n'a döndüler. Moğol istilâsının ilk kurbanı olan "dârü'l-celâl" ünvanlı Erzurum'un Moğollar tarafından ele geçirilmesi ile bir dönem sona erdi. Böylece Anadolu'daki her kentin her an Moğol tehlikesi ile karşı karşıya kalabileceği ve Moğollar tarafından zabtedilebileceği anlaşılmış oldu. Selçukluların bu yenilgisinde kenti savunmak için yeterince kuvvet olmamasının büyük etkisi olmuştur. Çünkü Babaî isyanı nedeniyle Erzurum ordusu merkeze çağırılmış, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in gönderdiği ordu Erzincan'a vardığı sırada kent Moğollar tarafından ele geçirilmişti (İbn Bibi 62-64; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II* 539; Abû'l-Farac, *Târîhü Muhtasari'd-Düvel* 19; Simon de Saint Quentin 57; Oktay, *Ermeni Müellifi Kiragos* 58-59; Oktay, *Aknerli Grigor Okçu...* 122; Oktay, *Vartan Vakayinâmesi* 172; Kırzioğlu 440; Yuvalı 37; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 449-450; Turan *Doğu Anadolu Türk...* 43-44; Konyalı 105; Beygu 62-63; Solmaz 20-21; Göksu 1289-1290; Konukçu, *Moğol Sünit Boyundan...* 278-279). Moğollar, 1239 yılında Curmagon Noyan komutasında Gürcistan'ı zaptedip, Kars ve Ani'yi ele geçirdikten sonra Batı'ya, Anadolu içlerine ilerleme konusunda bir tereddüt yaşadılar. Süratle Doğu'ya asker yığan Selçuklulara karşı harekete geçmekten çekindiler. 1240 yılında patlak veren Babaî isyanı Moğolların bu konudaki fikrini değiştirdi. Devlet refah içinde olmasına rağmen sanıldığı gibi güçlü değildi. Siyasî, idarî, toplumsal, ekonomik ve askerî noksanları vardı. Erzurum'daki ordunun isyanı bastırmak için kentten ayrılması

onlara aradığı fırsatı verdi. Ve sonuç olarak Erzurum'u fazla zorlanmadan ele geçirmeyi başardılar (Saint Quentin 45; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 449; Cahen, *The Turks in Iran...* 391; Göksu 1287-1288).

Erzurum'un Moğollara boyun eğmesi Selçuklu Devleti'nde büyük paniğe yol açmış, çok korkulan Moğol tehlikesi artık gerçek olmuştu. Ertesi yıl tekrar Anadolu'ya giren Baycu, 1243 yılında Erzurum üzerinden geçerek Sivas'a yöneldi. Moğolların daha fazla ilerlemelerine engel olmak isteyen Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev de gerekli hazırlıkları yaparak içlerinde Ermeni ve Gürcü askerlerinin bulunduğu yaklaşık 80. 000 kişilik ordusu ile Sivas'tan harekete geçti. İki kuvvet 1243 yılı yazında Erzincan yakınlarındaki Köseadağ mevkiinde karşılaştı. Savaş, Selçuklu öncü birliklerinin Moğollara yenilmesi sonucu savaşılmadan kaybedildi. Sultan çareyi kaçmakta buldu, başsız kalan Selçuklu ordusu dağıldı. Moğollar Sivas, ardından Kayseri'yi ele geçirip yağmaladılar, her yeri yakıp yıktılar. Durumun vahametinin farkına varan Selçuklu veziri Mühezzibüddin Ali kıymetli hediyeler hazırlattı ve yanına Amasya kadısı Fahreddin Ali'yi alarak Baycu ile görüşmek üzere yola koyuldu. Selçuklu heyeti Mugan'a gitmek üzere yola çıkan Baycu Noyan'a Erzurum'da iken yetişti. Yola birlikte devam edilerek Moğolların kışlağı Mugan'a gelindi. Burada Baycu Noyan ile yapılan barış antlaşması sonucunda Türkiye Selçuklu Devleti yıllık vergi ödeme şartı ile Moğol hakimiyetine girdi (*Anonim Selçuknâme* 32; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 9-10; Köprülü, 65, İbn Bibi 64; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II* 541-542; Abû'l-Farac, *Târîhü Muhtasari'd-Düvel* 19-20; Saint Quentin 58-59; Kırzioğlu 440; Yuvalı 37-38; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 451; Oktay, *Ermeni Müellifi Kiragos* 60-61; Oktay, *Aknerli Grigor Okçu...* 123-124; Oktay, *Vartan Vakayinâmesi* 172; Cahen, *The Turks in Iran...* 391-392; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 62; Konukçu, *Moğol Sünit Boyundan...* 279).

1243 yılı Anadolu Türk tarihi için bir dönüm noktası sayılmaktadır. Moğollar 1277 yılına kadar ki 34 yıllık zaman zarfında devleti tâbiyeti altına almalarına karşın Selçuklu idaresine pek karışmamışlar, sadece vergi almışlardır. Devleti her açıdan hakimiyetleri altına almaları ise 1277 yılında Moğollardan aldığı destekle devlete tek başına hükmeden Muineddin Süleyman Pervâne'nin idam edilmesinden sonra gerçekleşmiştir (Erdem 133-134).

Moğol-İlhanlı döneminde Selçuklu devletinin idaresi Moğol Hânlarından aldıkları yarlıklarla tahta çıkan, Moğolların atadıkları Şelçuklu şehzadesi ya da şehzadelerinin yetkisinde gibi görünmekle birlikte esas hakimiyet İlhanlı emir ve

valilerindeydi. Halk ise elde ettiği gelirin önemli bir kısmını Moğollara ve sonrasında İlhanlı Devleti'ne haraç olarak gönderme yükümlülüğü ile karşı karşıya kalmıştı (Köprülü 65).

Bu savaştan sonra Moğolların tâbiyyetinde Selçukluların bir vilâyeti olan Erzurum kısa sürede yeniden iskân edilmiş, eski bayındır günlerine geri dönmüştür (Solmaz 23; Konyalı 28, 105).

Moğol tâbiyyeti altına giren Türkiye Selçuklu Devleti'nde üç kardeşin (II. İzzeddin Keykâvus, IV. Rükneddin Kılıçarslan ve II. Alâeddin Keykubad) saltanata ortak oldukları 1249-1254 yılları arasında yaşanan bir olay Erzurum'da vuku bulmuştur. Atabey Celâleddin Karatay'ın 1254 yılında ölümünün ardından devlet yönetiminde üç kardeş arasındaki uyum yok olmuş, düzen bozulmuştu. Moğol baskısı ve Selçuklu emîrleri arasındaki nüfûz mücadelesi ile durum daha da kötüye gitmekteydi. Moğol Hânı Mengü'nün Karakurum'da toplanacak kurultaya çağırdığı İzzeddin Keykâvus atabeyin ölümünden dolayı gidemediğinden yerine küçük kardeşi Alâeddin Keykubad'ın geleceğini bildirdi. Bu amaçla yola çıkan II. Alâeddin Keykubad'ın mâiyeti ile birlikte uğrak yerlerinden biri de Erzurum'du. Burada bir gece kalan kabile sabah kalktıklarında Alâeddin'i ölü buldular (Kaymaz 26-27; Aksarayî 28-29; İbn Bibi 153-154; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II* 559-560; Abû'l-Farac, *Târîhü Muhtasari'd-Düvel* 26-27; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 490-492; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 63). Onun ölümüyle ilgili kaynaklarda farklı iddialar bulunmaktadır. Niğdeli Kadı Ahmed onun yolculuk dönüşü Erzurum'da vefat ettiğini ve annesi Gürcü Hâtûn'un yanına defnedildiğini kaydetmektedir (Niğdeli Kadı Ahmed 371).

Mengü Hân'ın imparatorluğun Batı bölgelerine İlhan tayin ettiği Hülâgû Mugan'ı kışlak olarak seçtiği için burada ikâmet etmekte olan Baycu Noyan ailesi, ordusu ve hayvanları ile birlikte yeni yaylak ve kışlak bulmak amacıyla 1256 yılında Anadolu'ya geldi. Baycu'nun buradaki ilk durağı Erzurum oldu ve kendisine uygun bir kışlak bulması amacıyla II. İzzeddin Keykâvus'a gönderdiği mektubu burada kaleme aldı (Aksarayî 31; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II* 27; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 29; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 497; Kaymaz 29; Yuvalı 65-66).

B. İlhanlılar Devrinde Erzurum'un Tarihi

1243 yılında Moğol tâbiyyetine giren Türkiye Selçuklu Devleti, 1258 yılında Azerbaycan merkezli İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra İlhanlılara tâbi bir duruma geldi. Dolayısıyla Erzurum da bu tarihten itibaren İlhanlı Devleti'nin Rûm eyâletine bağlı kentlerden biri oldu.

Erzurum, Moğol-İlhanlı döneminde kaynaklarda genel itibariyle, Karakurum'a ve Tebriz'e giden-gelen Sultan, şehzade ve üst düzey Selçuklu görevlilerinin, İlhanlı Devleti'nin Anadolu'dan vergi toplamak için gönderdiği görevlilerin, Anadolu'da çıkan isyanları bastırmaya giden-gelen Hân'ların ve yaylak-kışlak kurmaya gelen Moğol ordularının uğrak yeri olması vesilesiyle geçmektedir.

İlhanlı hükümdarı Hülâgû Hân (1258-1265), Suriye seferi hazırlıkları ile meşgulken rakip Selçuklu sultanları II. İzzeddin Keykâvus ile IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı yanına, Tebriz'e çağırdı. Mengü Hân'ın yarlığına göre Selçuklu ülkesini paylaşırma düşüncesiyle yapılan bu davete iki kardeş de icâbet etti. Yapılan paylaşıma göre Kızılırmak nehrinin batısı Türkmenlerin desteğini alan II. İzzeddin Keykâvus'a verilirken; doğusu, Sivas'tan Erzurum dahil Moğol ülkesine kadar ki kısım Moğol yanlısı Muineddin Süleyman Pervâne'nin himayesi altındaki Rükneddin Kılıçarslan'ın hissesine düştü (*Anonim Selçuknâme* 35; Aksarayî 45-46; İbn Bibi 155-156; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II* 573; Abû'l-Farac, *Târîhü Muhtasari'd-Düvel* 39; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 33; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 508-509; Kaymaz 75; Yuvalı 103; Beygu 68). Pervâne bir süre sonra II. İzzeddin Keykâvus'u yönetimden uzaklaştırmayı başardı. IV. Rükneddin Kılıçarslan dönemi (1262-1266) ile idam edildiği 1277 yılına kadar ise ülkenin tek hakimi durumuna geldi.

Abaka Hân'ın (1265-1282) Anadolu'da görevlendirdiği yetkililerden Toku Noyan ile Muineddin Pervâne, 1275 yılında Erzurum'a geldiler. İkilinin görevi, Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i Hân'ın huzuruna çıkarmaktı. Ancak Abaka da gidişattan haberdar olmak istiyordu. Bu nedenle Pervâne'nin sorunlar yaşadığı kardeşi Acay'ı onların hemen ardından Erzurum'a gönderdi. Acımasızlığı ile tanınan Acay'ın Erzurum'a gelmesi Toku Noyan ve Pervâne'yi şüphelendirdi. Acay'dan korktuklarından ona birçok hediyeler sundular, gönlünü hoş tutmaya çalıştılar. Daha sonra Erzurum'dan hareketle Urmiye'de bulunan Hân'ın yanına gittiler ve ona itaatlerini sundular (Kaymaz 140-141; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 69).

İlhan Abaka, Memlûk Sultanı Baybars'ın 1277 yılında Moğolları Elbistan ovasında uğrattığı yenilginin intikamını almak üzere kapsamlı bir Anadolu seferi tertip etti. Hân, dönüşte Kayseri'den Erzurum'a kadar olan bölgenin yağma edilmesini ve burada yaşayan Türkmenlerin öldürülmesini emretti. Erzurum bu yağma ve kıtalden çok olumsuz etkilendi. Türkiye Selçuklu tarihinin dönüm noktalarından biri olan bu olaydan sonra Moğol baskısı ve zulmü en üst noktaya varmış ve daha önce de zikredildiği üzere İlhanlı Devleti, Selçuklu Devleti'ni doğrudan kendi yönetimi altına almıştır (Reşidüddin Fazlullah Hemedânî 1102; Reşidüddin Fazlullah, Türkçe tercüme 112-112; Anonim *Selçuknâme* 37; İbn Bibi 196-197; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II* 598-600; Abû'l-Farac, *Târîhü Muhtasari'd-Düvel* 50-51; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 566-567; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 43-44; Kaymaz 175-176). Aynı dönemde meydana gelen isyanlarda kent oldukça zarar gördü (Aşıroğlu 77). Abaka dönüş yolunda Erzurum'a bağlı Bayburt'a geldiğinde ilginç bir olayla karşılaştı. Hân'ın karşısına çıkan bir ihtiyar ona kendi tebâsına karşı böyle acımasız davranmamasını, selefi hanlardan hiçbirinin onun gibi hareket etmediğini söyledi. İnsafa gelen Hân 400. 000 esirin hayatını bu sayede bağışladı (Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 568).

1280'li yıllarda Erzurum'un şehzade II. Gıyaseddin Mesud'a tahsis edildiğini görmekteyiz. Mesud, babası II. İzzeddin Keykâvus'un Kırım'da vefat etmesinin ardından Anadolu'ya, oradan da Tebriz'e geçti. Burada Abaka tarafından iyi şekilde karşılandığı görüşme sonucunda Erzurum'un da dahil olduğu bir kısım doğu topraklarının hakimi oldu (İbn Bibi 248-249; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 55; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 598; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 69).

Ahmed Teküder (1282-1284) devrinde Selçuklu ülkesi Hülâgû devrinde olduğu gibi bir kere daha ikiye bölündü. Ülkenin Batı kısmı II. Gıyaseddin Mesud'un, Erzurum'un dahil olduğu Doğu kısmı ise III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in hissesine düştü. Gıyaseddin Keyhüsrev bu paylaşımından duyduğu memnuniyetsizlikten dolayı Hân'ın yanına gitmek üzere yola koyuldu. Aynı anda İlhanlı merkezinde Ahmed Teküder ile yeğeni Argun arasında şiddetli bir taht mücadelesi yaşanmaktaydı. Şartlar gereği Gıyaseddin bir süre Erzurum'da beklemek zorunda kaldı. Mücadeleden galip çıkan Argun (1284-1291) İlhanlı tahtının yeni sahibi oldu. Argun, Tebriz'de bekleyen Gıyaseddin Mesud'u tek başına Selçuklu tahtına çıkardı (1284). Saltanatı kaybeden Gıyaseddin Keyhüsrev ise hânlık görevlileri tarafından öldürüldü (Anonim *Selçuknâme* 41-42; Aksarayî 108-

109; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 58; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 599-600; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 69).²

İlhanlı hükümdarı olmadan önce Anadolu valisi olan Geyhâtû (1291-1295) tahta çıktıktan bir süre sonra devletin en büyük sorunlarından biri olan uc bölgesindeki Türkmenleri cezalandırmak üzere tekrar Anadolu'ya gelmek zorunda kaldı (Reşidüddin 1192-1193; Reşidüddin, Türkçe tercüme s. 178-179; Anonim *Selçuknâme* 59-60; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 62-63; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 620-621). Geyhâtû, Karaman ve Eşrefoğulları'nın isyanı sırasında Erzurum'a da geldi. Burada bir süre kalarak kentin yeniden imarını ve İlhanlı ordusunun takviyesini emretti. (Aşıroğlu 77) Geyhâtû da ağabeyi Argun gibi Selçuklu saltanatını Gıyaseddin Mesud'a vermeyi uygun buldu ve Erzurum'dan Antalya sahiline kadar olan toprakları onun hükmü altında bıraktı (Aksarayî 144).

Türkiye Selçuklu Sultanları İlhanlı hakimiyetine girdikten sonra da bağımsızlık alâmetlerinden biri olan kendi adlarına sikke kestirmeye devam etmişlerdi. Erzurum'da, Mesud adına, 1291 yılında kesilmiş gümüş sikke bulunmaktadır (Beygu 69; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 63). Merkezî otoriteyi güçlendirme yönünde çalışmalara öncelik veren Gâzân Hân (1295-1304) dan itibaren bu durum değişti (Gül 107). Gâzân, Anadolu'nun büyük kentlerinde kendi adına ilk defa sikke bastırdı. Onun Erzurum'da darbettirdiği sikkeleri 1295-1300 ve 1304 tarihlidir (Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 70; Beygu 70). Gâzân adına Erzurum'da basılan tarihsiz bir sikke de bulunmaktadır (Özgüdenli 247).

Gâzân Hân, hükümdarlığının ilk yıllarında, Diyarbakır bölgesine yerleştirilen Oyratlardan kaynaklanan sorunlarla meşgul oldu. Oyratların yakıp yıktığı kentler arasında yazın yayladıkları Erzurum da bulunmaktadır. Gâzân, kentte anarşiye neden olan bu çetelerle mücadele görevini Emîr Mulay'a verdi. Mulay, Oyratları en ağır şekilde cezalandırarak kentte asayişi temin etti (1295) (Spuler 106-107; Reşidüddin 1262; Reşidüddin, Türkçe tercüme 254-255; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 65-66; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 638; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II* 658-659; Aşıroğlu 77). Ertesi yıl Anadolu'da çıkan Baltu isyanı başkent Tebriz'de huzursuzluk yarattı. Gâzân, isyancıların üzerine güvendiği emirlerinden Kutluğşâh'ı gönderdi. Kutluğşâh isyanı bastırdıktan sonra Anadolu'da kalarak burada yeni bir yönetim oluşturdu. Erzurum, Kutluğşâh'ın vergi toplama

² Anonim *Selçuknâme*'de Gıyaseddin Keyhüsrev'in Erzurum'da öldürüldüğü yazmaktadır. Bkz. *Anonim Selçuknâme* 44; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 600.

işine ilk başladığı yer olmasından ötürü konumuz açısından önemlidir. Oldukça ağır olan vergilerin halkın ödeme gücünü aşması ve toplanan vergilerin gereksiz yerlere harcanması halkı büyük sıkıntıya soktu (Aksarayî 161; Reşidüddin 1270; Reşidüddin, Türkçe tercüme 261; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 632-633; Özgüdenli 118). Bir süre sonra bu sefer saltanat nâibi Mucireddin Emirşâh ve adamları Erzurum'a geldiler. Onlar da 1297-1298 yılında Erzurum'dan çok ağır vergiler topladılar (Aksarayî 168; Konyalı 28). Malî açıdan tüm bu olumsuzluklara rağmen Erzurum'un Tiflis, Tebriz ve Bağdad ile yoğun ticari faaliyetleri bu dönemde de devam etti (Eğilmez 147).

Gâzân Hân tarafından Selçuklu Sultanı tayin edilen III. Alâeddin Keykubad (1298-1302) tahta çıktıktan bir süre sonra İlhanlı valisi Sülemiş Anadolu'da isyan etti (1299). Alâeddin, isyan sırasında güneye yöneldi ve Suriye seferinden dönen Gâzân Hân'ı Musul yöresinde karşıladı. Bu davranış Gâzân'ın çok hoşuna gitti. Alâeddin'in gösterdiği sadakat ve saygıya karşılık onu şehzade Hülâcû'nun kızıyla evlendirdi. Bunun yanında Erzurum sınırından Antalya sahiline, Diyarbakır sınırından Sinop sahiline kadar bütün Selçuklu topraklarının hakimiyetini ona verdi (Aksarayî 198, 225-226; Reşidüddin 1286-1287; Reşidüddin, Türkçe tercüme 274-275; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 70-71; Özgüdenli 196; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 640; Aşıroğlu 77).

Gâzân Hân'dan sonra İlhanlı tahtına oturan Olcaytu'nun (1304-1316) Erzurum'da tedâvüle çıkan sikkeleri 1304, 1314 ve 1316 tarihlidir (Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 70). Olcaytu devrinin başlarında Sahip Lakuşi ile vezirliğe atadığı Ağaçeri'nin Anadolu'daki kötü muameleleri göze çarpmaktadır. Aksarayî bu ikilinin Erzurum'dan Antalya'ya kadar bütün Anadolu'da koydukları ağır vergilerle elde ettikleri geliri, Anadolu valisi İrencin Noyan ile paylaşıp zevk ve sefa içinde harcadıklarını kaydetmektedir (Aksarayî 244-245). Olcaytu döneminde Erzurum'da ikâmet eden Hristiyanlar ile birtakım anlaşmazlıklar yaşandı. Bunun sonucunda Hristiyanların bir kısmı öldürüldü ve kiliselerinin faaliyetlerine ara verildi (Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 71).

Erzurum, İlhanlı Devleti'nin Anadolu valisi Timurtaş Noyan'ın Selçuklu şehzadelerini öldürdüğü ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin sona erdiği 1318 yılından itibaren İlhanlı valileri tarafından idare edilen Rûm eyâletine bağlı vilâyetlerden birinin merkezi olarak kaldı (Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 645; Konyalı 28).

İlhanlı Devleti'nin son hükümdarı Ebû Said Bahadır Hân 1316 yılında tahta çıktığında Erzurum'da adına hutbe okutulup sikke bastırıldı. Onun adına Erzurum'da darbedilen sikkeler 1321, 1322, 1328 ve 1332 tarihlidir.(Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 73). Ebû Said'in Anadolu valisi tayin ettiği Emîr Çoban'ın oğlu Timurtaş'ın Anadolu'da ikâmet ettiği yerlerden biri de Erzurum'du. Ebû Said, Emîr Çoban'ı öldürtüp, oğullarının idamını emrettiği sırada Çoban'ın torunu Hasan (Timurtaş'ın oğlu) Erzurum'da bulunuyordu. Hasan, âkıbetinin ne olacağı ile ilgili endişeye kapıldığı için bir süre burada gizlendi (Beygu 71-72.) Timurtaş'ın Ebû Said'in korkusundan Mısır'a kaçıp orada idam edilmesinden sonra Erzurum'un da dahil olduğu Rûm eyâleti valiliğini vekâleten Emîr Eratna yürüttü. Ebû Said, bir süre sonra bu göreve Emîr Ali Padişah'ı tayin etti. Ali Padişah Anadolu'ya gelmedi, yerine vekili İnanç Yabgu'yu gönderdi. İnanç Yabgu'nun ölümü üzerine Ali Padişah bu sefer Emîr Eratna'yı nâib olarak Sivas'ta bıraktı (1328) (Ebû Bekr Kutbî El-Ehrî 56-57; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 90-91; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* 663-664). Bu esnada İlhanlı merkezinde yaşanan dâhili sorunlar Anadolu'ya da sirâyet etti. Kentlerdeki yerli, nüfûzlu kişiler idareyi ele almaya çalıştı. Abdürrahim Şerif Beygu bu çalkantılı dönemde Erzurum'da Selçuklu beylerinden biri olduğunu tahmin ettiği Alâeddin Emîr Ali adında bir kişinin hüküm sürmeye başladığını ileri sürer (Beygu 158-159). Emîr Çoban'ın öldürülmesinden sonra yönetime tam anlamıyla hakim olan Ebû Said, Anadolu valiliğine Celâyirli Şeyh Büyük Hasan'ı atayarak bağımsız hareket eden yerli emîrleri ortadan kaldırdı ve Anadolu kentlerinde İlhanlı otoritesi kısa süreliğine de olsa tekrar kuruldu. Şeyh Büyük Hasan Anadolu'da fazla uzun kalmadı. Yerine Eratna'yı nâib olarak bırakarak Anadolu'dan ayrıldı (El-Ehrî 57-58; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 93; Gül 140).

İlhanlı Devleti'nde Ebû Said Bahadır Hân'ın vefat ettiği 1335 yılından sonraki süreç, birtakım hükümdar adayları ile arka planda Celâyirli, Çobanlılar gibi onları destekleyen, devlet içindeki güçlü feodal yapıların mücadelelerinden ibarettir. Bu karışıklıktan nasibini alan Erzurum ve çevresi, 1336 yılında İlhanlı tahtına sahip olabilmek için yapılan mücadelede rakipleri Mûsâ Hân ile Ali Padişah'ı yenilgiye uğratan Celâyirli Şeyh Büyük Hasan'ın hakimiyetine girdi. Şeyh Büyük Hasan Musul'dan Erzurum'a kadar uzanan bölgeyi müttefiki olan Sutaylılar³ dan Emîr Hacı Tuğay'a verdi. Ancak kaotik ortamda dengeler her an değişebiliyordu.

³ Bu Moğol hanedanı Ebû Said Bahadır Hân'ın ölümünün ardından başlayan iç mücadeleler esnasında ortaya çıkan siyasî oluşumlardan biridir. Bağdad'ın kuzey bölgesinden Erzurum-Ahlat hattına kadar olan sahayı yaklaşık yarım asır idare etmişlerdir. Bkz. Hâfız-ı Ebrû 152; Gül 151; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 96-97.

Şeyh Büyük Hasan'ın bu konumu da fazla uzun sürmedi. İlhanlı tahtı üzerindeki en büyük rakibi Emîr Çoban'ın torunu Çobanlı Şeyh Küçük Hasan'a 1340 yılında mağlup olması üzerine Erzurum'un da dahil olduğu bir kısım kent Çobanlıların eline geçti. Şeyh Küçük Hasan, bu zaferinin ardından geldiği Erzurum'da çok kötü bir yönetim sergiledi. Burada kaldığı bir ay boyunca halkın malına zorla el koydu, halkın sırtına ödeyemeyeceği ağır vergiler yükledi ve yöreye büyük zarar verdi. Şeyh Küçük Hasan dönüş yolunda Hasankale'yi ve Avnik Kalesi'ni de büyük oranda tahrip etti (Hâfız-ı Ebrû 145; el-Ehrî 59; Spuler 144-145; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 95-96; Konyalı 29; Kırzioğlu 458-459).

Arran ve Azerbaycan ile birlikte Çobanlı Devleti'nin batı kısmında yer alan kent, 1358 yılında Celâyirli Şeyh Üveys'in Tebriz'i ele geçirmesinin ardından Celâyir hakimiyetine girdi. Celâyir hakimiyetini sırasıyla Eratna ve Karakoyunlu hakimiyeti takip etti (El-Ehrî 80-81; Sümer, *Anadolu'da Moğollar* 95; Aşıroğlu 78; Konyalı 29, 106; Beygu 72-73; Kırzioğlu 460; Gül 129).

Daha önce bahsedildiği üzere Erzurum'daki darphanelerde İlhanlı hükümdarlarından Gâzân Hân, Olcaytu Hân ve Ebû Said Bahadır Hân adlarına gümüş sikkeler kesilmiştir. Ebû Said Bahadır Hân'dan sonraki İlhanlı Hânları'ndan Muhammed Hân'ın 1336-1337 ve 1337-1338, Satı Beg'in 1338-1339 ve 1340-1341 ve Süleyman Hân'ın 1339-1340 ve 1343-1344 yılları arasında kesilen sikkeleri Erzurum'da darbedilmiştir. Anuşirvan ve Cihan Timur adına sikke kesildiği bilinmekte fakat tarihi bilinmemektedir. Süleyman Hân'ın sikkesi bakırdan, Anuşirvan'ın ki ise altındandır. Kentin adı Gâzân Hân'ın 1299 yılında darbedilen nısf dirheminde (gümüş sikke) "Erzen el-Rûm", Olcaytu, Ebû Said Bahadır ve Süleyman Hânların dirhemlerinde ise "Erzurûm" olarak yazılmıştır (Konyalı 33; Beygu 70; Spuler 145-146, 148-149).

C.İlhanlılar Devrinde Erzurum'da Ticaret ve İktisadî Hayat

Kurulduğu V. yüzyıldan itibaren askerî bir kent hüviyetine sahip olan Erzurum, yukarıda değinildiği üzere İran, Türkistan ve Hind'in en önemli ticaret (kervan) yollarının biri üzerinde olduğu için ticarî alanda da gelişmişti. Bu yol Erzurum'da iki kola ayrılıyor, Erzurum'da toplanan emtiâ bu yollar üzerinden kuzey ve güneydeki limanlara gönderiliyordu. İlk kol Erzincan-Sivas-Kayseri'den Ayas Limanı ile Akdeniz'e, diğer kol ise Bayburt üzerinden Trabzon Limanı ile Karadeniz'e ulaşıyordu. Bu misyonunu Selçuklu egemenliği esnasında bilhassa Alâeddin Keykubad zamanında sürdürerek Anadolu'da en büyük ticaret merkezlerinden biri

olan Erzurum'un bölgedeki tek rakibi Bağdad idi. Tebriz⁴ in İlhanlı Devleti'nin başkenti olması ve Bağdad'ın 1258 yılında Hülâgû tarafından ele geçirilmesinden sonra İslâm dünyasının yeni merkezi olması Trabzon-Tebriz yolunun bu arada bu yol üzerinde yer alan Erzurum'un etkinleşmesini sağladı. Moğollar ile siyasi ve ticari ilişkilerde bulunan Avrupalıların bir kısmı artık bu güzergâhta bulunan Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunu kullanmaya başladılar. Trabzon-Tebriz yolu Hristiyanlar ve Memlûklar ile rekabet halindeki İlhanlılar arasında bir yakınlık meydana getirdi (Akdağ 35; Togan, *Moğollar Devrinde Anadolu'nun...* 17; Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrinde...* 12; Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 49-50; Beygu 163). Erzurum-Trabzon ve Erzurum-Ayas ticaret yolunun tek yetki altında toplanması ticaretin daha hızlı ve güvenilir bir şekilde yapılmasını sağladı. (Gürbüz 124) İlhanlılar, selefleri Selçuklular gibi Erzurum'da ikiye ayrılan bu milletlerarası yolun gelişimi ve emniyeti için her türlü önlemi aldılar. Pegolotti'nin eserinde XIV. yüzyılın başlarında Akdeniz ile Tebriz arasındaki kervan yolundaki konak yerlerini, kervansarayları, bac veya tamga vergilerini görmek mümkündür (Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 50).

1243'den önce Anadolu'daki ticaret gelişmiş olmakla birlikte küçük çaplıydı. Moğol ve İlhanlı hakimiyeti devrinde ise İtalya ile İlhanlı Devleti'nin başkenti Tebriz hatta daha uzak yerleri bağlayan büyük uluslararası yeni ticaret yolu, yalnızca Doğu Anadolu bölgesinden transit olarak yapılmaya başlandı. 1243'den önce Anadolu ticaret yapılabilecek bir yerken, sonraki süreçte transit yol işlevi gördü (Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da...* 313).

Erzurum, Moğol istilâsından en olumsuz etkilenen şehirlerin başında gelmesine rağmen İlhanlı Devleti kurulana kadar ki zamanda toparlanmış; İlhanlı döneminde ağır vergilere, sosyal karışıklılara, askerî harekâtlardan kaynaklanan zararlara ve kıtallere rağmen ticari faaliyetler kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Sürecin sekteye uğramamasının nedeni, Alâeddin Keykubad dönemindeki gelişmenin devam ediyor oluşu ile Moğol İmparatorluğu sınırları içine katılan Anadolu'nun Uzak Doğu'dan Avrupa'ya uzayan Moğol İmparatorluğu'nun ticari avantajlarından yararlamasıydı. Anadolu'nun Moğol İmparatorluğu'nun ekonomik sistemi içine katılması ile Konya siyasi açıdan önemini yitirmiş ve ülkenin Batı bölgesinin ticarete oynadığı rol azalmış, Doğu'daki kentler ve kent hayatı büyük gelişmeye sahne olmuştur. Ticaretle ilgili bir diğer önemli husus, Akdeniz ve

⁴ Tebriz, İlhanlı Devleti'nin başkenti olduktan sonra Doğu ile Batı arasındaki ilişkilerde siyasi, ticari ve kültürel bir merkez, evrensel bir kent oldu. Bkz. (Jahn 59, 68).

Karadeniz'in emniyetli olmadığı zamanlarda yapılan kervan ticaretinde Erzurum'un kuzeydoğuda başlangıç noktasında olmasıydı. Kervanların gidecekleri merkezlere güvenli bir şekilde ulaşabilmeleri için her türlü önlem alınmıştı. Tut-gavul adı verilen askerî muhafızlar, kervanların emniyet içinde seyahat etmelerini sağlıyordu (Baykara, *Anadolu Selçukluları Devrinde...* 39; Gürbüz, 121-122; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da...* 312; Köprülü 82; Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 53).

Muineddin Süleyman Pervâne'nin 1277 yılındaki ölümü ile Selçuklularda başlayan yönetim zafiyeti ve iktisadî durgunluk tüm Anadolu'yu olduğu gibi Erzurum'u da olumsuz etkiledi. Gâzân Hân'ın 1295 yılında iktidarı ele geçirmesi ve siyasî, idarî, malî alanda yaptığı reformlar İlhanlı ülkesinde bir dönüm noktası oldu. Güven ortamının sağlanması ile tarım canlandı, Suriye ile Anadolu arasındaki büyük kervan yolu tekrar işlerlik kazandı. Gâzân'ın halefi Olcaytu Hân da ağabeyinin takipçisi oldu. Onun zamanında Erzurum'da bir kervansaray yaptırıldı ve kentin ticarî potansiyeli daha da arttı (Tabakoğlu 137-138; Beygu 163; Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 147).

Olcaytu Hân'ın İlhanlı Devleti'nin başkentini 1313 yılında Sultaniyye'ye nakletmesi ile Tebriz milletlerarası ticarete merkez olma vasfını yitirdi. Ticarî hayatta bundan böyle Maverâünnehir'den başlayıp Akdeniz'e ve Bizans'a kadar uzanan Sultaniyye merkezli "şâhrah" yani "İmparator Yolu" kullanılmaya başlandı. Bu yolun Doğu'da Amuderya'dan Sultaniyye'ye kadar uzanan kısmı "şâhrah-ı şarkî" (Doğu İmparator yolu), Sultaniyye'den Tebriz-Erzurum, Erzincan-Sivas üzerinden Konya'ya kadar uzanan batı kısmı ise "şâhrah-ı garbî" (Batı İmparator yolu) olarak adlandırıldı. Sultaniyye'den başlayan şâhrah-ı garbî Erzurum'a kadar Tebriz, Hoy, Sökmenâbâd, Bargiri, Bend-i Mahi, Erciş, Patnos, Hınıs, Aras nehri ve Deveboynu güzergâhını takip ediyordu. Yol üzerinde han, kervansaray ve köprüler yapılarak güzergâh işlek bir hale getirildi. Böylece şâhrah-ı garbî üzerinde bulunan Erzurum Olcaytu döneminde de refah seviyesi yüksek bir kent olmayı sürdürdü (Togan, *Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun...* 45-46; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 69).

Tarım ve hayvancılık Selçuklu egemenliğinde olduğu gibi İlhanlı egemenliğinde de Erzurum'da iktisadî hayattaki yerini muhafaza etti. Erzincan-Erzurum arasındaki bölgenin büyük kısmı sulak, otlak ve ekili alanlardı. Zengin otlaklar hayvancılık faaliyetlerini artırdı. Hem yetiştirilen hayvanlar hem de

onlardan elde edilen ürünler civardaki ülkelere ihraç ediliyordu (Tabakoğlu 137-138; Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 50).

İlhanlılar 1277 yılından sonra Anadolu'da idarî yapının yanında malî ve iktisadî yapıyı da değiştirdiler. Kentlerde vergi düzenlemesine gidildi. Zeki Velidi Togan İlhanlı devrinde Erzurum'da kalan (arazi ve emlak vergisi) ve kopçur (hayvan üzerinden alınan vergi) alınmayıp sadece tamga (ticarî üründen alınan vergi) alındığını ileri sürer. Ancak böyle bir uygulamanın olduğunu kanıtlayacak kitâbeler mevcut değildir (Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş* 302).

İlhanlı hakimiyeti devrinde para sisteminde ve vergi usûlünde birlik sağlanması ve her yerde aynı ticarî kanunların ve malî sistemin geçerli olması Erzurum'daki ticarî faaliyetlere ivme kazandırdı (Togan, *Moğollar Devrinde Anadolu'nun...* 15). Ticarî ve iktisadî gelişmeye paralel olarak Erzurum'un nüfusu da arttı. XIII. yüzyılda kent batıdan doğuya doğru genişledi (Beygu 164).

1230 yılından önce Anadolu'ya gelen Yâkût el-Hamevî Erzurum'dan, güneydeki Erzen'den daha büyük ve kalabalık, geniş vilâyet ve nahiyelere sahip, bolluk ve zenginlik içinde bir kent olarak bahseder. "Kâlî" adı verilen halılar burada üretilmektedir (Yâkût el-Hamevî 180-181, 340; Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 48). Kazvinli Emîr Şemseddin Ömer isimli bir tüccar Moğol işgali öncesinde kente gelmiş ve burada bir süre ikâmet edip ticaretle uğraşmıştır. Emîr Şemseddin kentin her türlü mal ile dolu cennet gibi bir yer olduğunu görüp buradaki ikâmetini uzattığını söyleyerek, burada çok iyi para kazandığını, rahat bir hayata sahip olduğunu ve zenginleştiğini kaydetmiştir (İbn Bibi 448; Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 48).

Moğol istilâsı sonrası şehre uğrayan Avrupalı seyyahların verdiği bilgilerden büyük yıkıma uğrayan şehrin kısa sürede toparlandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan 1255 yılında Mengü Hân'ı ziyareti dönüşü yolu Erzurum'a düşen Papa'nın elçisi rahip Rubruk, Erzurum'un Türkiye Sultanı'na tâbi güzel bir kent olduğunu söyler. Rubruk'un kaleyi iyi durumda tasvir etmesi, Moğol işgali sırasında ağır hasar gören kalenin onarıldığını göstermektedir (Ruysbroeckli Willem 273).

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Karakurum'a giderken Erzurum'dan geçen meşhur gezgin Marco Polo, büyük bir kent olan Erzurum'dan çok miktarda gümüş çıkarıldığını ve verimli otlakları olduğunu kaydeder. Moğol orduları yaz aylarında hayvanlarını otlatmaya buralara getirirler, kış aylarında ise çok kar yağdığı için sıcak yerlere giderler. Erzurum'da yaşayan Türkmenlerin temel meşgaleleri hayvancılıktır. Dağlık bölgelerde yetiştirdikleri "turki" adı verilen atlar ve katırlar

meşhurdur. Marco Polo Trabzon-Tebriz yolu üzerindeki Bayburt'da da büyük bir gümüş rezervi olduğundan bahseder (Marco Polo 77-78; Gürbüz 123).

1260'lı yıllarda Anadolu'da bulunan ünlü Endülüslü coğrafyacı İbn Said de doğu-batı istikâmetindeki kervan yolu üzerinde durarak güzergâh üzerinde pek çok kervansaray olduğunu, Erzincan-Erzurum arasındaki yolun ekili alanların kenarından geçtiğini ve tüccarların mallarını arabalar vasıtasıyla Konya-Tebriz arasında getirip götürdüklerini kaydeder. (Turan, *Doğu Anadolu* 50) Zekeriya Kazvinî ise "kâli" denilen halının Erzurum'dan getirildiğini naklettikten sonra halkın iyi sanatkâr olduğunu, bundan dolayı başka şehirlere götürüldüğünü ifade eder (Zekeriya b. Muhammed Kazvinî 631).

XIV. yüzyıla geldiğimizde de durum değişmemiştir. 1318 yılında Erzurum'a uğrayan Odoric Moğolların tahrip etmesine rağmen şehrin büyük ve zengin olduğunu söyler. Bütün gıda maddelerini burada bulmak mümkündür. Sadece iklimi soğuk olduğundan meyve ve şarap yoktur (Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 48).

Anadolu'ya XIV. yüzyılda 1336-1337 yıllarında uğramış olan ünlü Müslüman seyyah İbn Battûta kentin geniş bir alana yayıldığını, evlerin çoğunun bağ ve bahçeler arasında bulunduğunu, ancak iki Türkmen grubu (Akkoyunlular ve Karakoyunlular) arasında yaşanan uzun savaşlar sebebiyle her yerinin harap olduğunu söyler (İbn Battûta 418). 1335-1336 tarihli Ahî Fahreddin b. Muhammed Şâh isimli bir Ahî'ye ait mezar kitâbesindeki ifadeler de İbn Battûta'yı doğrular niteliktedir. Ahî Fahreddin devlet otoritesi ortadan kalktığı için yapılan saldırılar karşısında kenti korumak üzere yapılan bir savaşta ölmüştür (Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 55).

Hamdullah Müstevfî, eserinde Erzurum'un hâlâ büyük bir kent olduğunu yazar. Fakat İlhanlı hazinesine ödediği vergi 1336 yılı itibariyle 22. 000 dinar gibi Anadolu'nun küçük bir kasabasının ödeyebileceği bir meblağdır (Hamdullah Müstevfî 95-96).

Özetle İlhanlı devrinde Anadolu'nun en parlak kentlerinden biri olan Erzurum, Ebû Said Bahadır Hân'ın ölümünden sonraki yıkılış döneminde Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri tarafından zarar görmüş, ticarî ve iktisadî olarak büyük gerileme yaşamıştır. Ödediği vergiye bakılırsa neredeyse Bayburt'la aynı kıstasta bir kent durumuna düştüğü net biçimde görülür.

Kente İlhanlı hakimiyeti sonrası XV. yüzyıl başlarında uğrayan İspanyol seyyah Clavijo ise Timur'a bağı olan Erzurum'un kuleleri sağlam surlarla çevrili, büyük bir kent olduğunu belirtir. Buna karşın fazla nüfusu yoktur. Clavijo, kentin eskiden ülkenin en büyük ve zengin kenti olduğunu söyleyerek İlhanlı hakimiyeti sonrasında yaşanan siyasî, ticarî ve kültürel gerilemeye işaret etmektedir (Clavijo 144).

D.İlhanlılar Döneminde Erzurum'da İmar Faaliyetleri

İlhanlı Devleti tarihinde Gâzân Hân'la başlayıp Olcaytu Hân zamanında zirveye ulaşan imar ve bayındırlık hareketlerinden faydalanan kentlerin başında Erzurum gelmektedir. Kent, yirmi bir yıllık bu sürede medrese, mescid, türbe, köprü, han, hamam gibi ilmî ve medenî eserlerle süslenmiştir. Eserlerin mimarî özelliklerinden İlhanlı Devleti'nin artık Müslüman bir devlet hüviyeti kazandığı açıkça görülmektedir.

Erzurum'da İlhanlı dönemi eserlerinin en önemlilerinden biri şüphesiz Çifte Minareli (Hâtuniye) Medrese'dir. Anadolu'da Osmanlı öncesi dönemde yapılan medreselerin en büyüğü ve sanatsal açıdan en ihtişamlılarından biri olan medresenin kitâbesinin olmaması ve vakfiyesinin bulunamaması bir süre konu ile ilgilenen araştırmacıların eserin bânisi ve tarihlendirilmesinde sorunlar yaşamalarına neden oldu. Konunun uzmanlarından Haluk Karamağaralı yapının mimarî özellikleri ve medresenin Hâtûniye adıyla anılmasından yola çıkarak, tarihsel olayları da göz önünde bulundurarak yapının 1291⁵ yılında inşa edildiği sonucuna vardı. Genel olarak kabul edilen bu görüşe göre Çifte Minareli Medrese diğer adıyla Hâtûniye Medresesi, İlhanlı Devleti'nin Anadolu valisi olan şehzade Geyhâtû'nun eşi Pâdişâh Hâtûn tarafından 1291 yılında inşa ettirilmiş bir İlhanlı dönemi eseridir (Karamağaralı 209, 240-242; Ünal 201; Sözen 72; Kuran 116-117; Konyalı 336; Aşıroğlu 77-78). Abdürrahim Şerif Beygu, eserin Alâeddin Keykubad'ın kızı Hundi Hâtûn tarafından yaptırıldığı görüşündedir (Beygu 129). Açık avlulu medreselerin en büyüğü olan yapının inşâsının yarım bırakılması hakkında da muhtelif görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre, soğuk iklim şartlarına sahip olan Erzurum'da açık avlulu bir medresede eğitim-öğretim yapılamayacağı inşaat döneminde anlaşılmış ve eser tamamlanmamıştır (Uluçam 757). Bir diğer görüşe

⁵ Önemli sanat tarihçilerimizden Oktay Aslanapa, medresenin yapım tarihi ile ilgili 1271 ile Moğol baskısının arttığı 1277 yılları arasında bir tarihin daha uygun olacağını ifade etmiştir. Ona göre medrese yaptırmak İlhanlılar'a çok yabancı bir eylemdir ve medrese tamamen Selçuklu üslûbu ile inşa edilmiş bir Selçuklu medresesidir. Anadolu'daki Selçuklu mimarî üslûbu XIV. yüzyıl sonları ile XV. yüzyıl başlarına kadar ağırlığını hissettirmiştir. Bkz. (Aslanapa 119, 187).

göre ise, eserin bânisi Pâdişâh Hâtûn'un eşi şehzade Geyhâtû 1291 yılında İlhanlı tahtına çıkmak üzere ani şekilde Anadolu'dan ayrılmak zorunda kalınca eser yarım kalmıştır (Kuran 124). IV. Murad döneminde (1623-1640) askerî amaçlı olarak tophane ve kışla şeklinde değerlendirilen yapı (*Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi* 240) sonra tekrar medreseye çevrildi. Cumhuriyet döneminde ise bir müddet müze olarak kullanıldı. (Konyalı 350-351; Beygu 131). Medresenin güneyinde bulunan türbe de medresenin bânisi Pâdişâh Hâtûn tarafından medrese ile aynı tarihte yani 1291 yılında inşâ ettirildi. Türbe, alan bakımından Anadolu'daki en büyük türbelerden biri kabul edilmektedir (Önkâl 196-197; Konyalı 350; Karamağaralı 242).⁶

Sultâniye Medresesi, XIII. yüzyıl sonlarında Gâzân Hân tarafından yaptırıldı. I. Dünya Savaşı'na kadar yaklaşık altı asır ayakta kalan yapı savaş esnasında yıkıldı. Aslında burası sadece medrese değildi; medrese, zâviye ve mescidden müteşekkil bir külliye idi. Karaz civarındaki Öznü köyü bu medreseye vakfedilmişti (Gündoğdu, Bayhan ve Arslan 225; Konyalı 296-297; Konukçu, *Erzurum* 77). Abdürrahim Şerif Beygu "Sultaniye" adı verilmesinden ötürü medresenin Alâeddin Keykubad tarafından yaptırıldığını ileri sürmektedir (Beygu 136-137).

Kentteki bir diğer İlhanlı dönemi eseri Olcaytu Hân'ın önemli emîrlerinden biri olup uzun süre Erzurum valiliği yapan Cemâleddin Hoca Yâkût Gâzânî tarafından Gâzân Hân ve eşi Horasanlı Bolugan Hâtûn adına 1310 yılında yaptırılan Yâkûtiye Medresesi'dir. Batı cephesindeki taç kapısı oldukça gösterişli olan yapının doğusunda kimin medfûn olduğu bilinmeyen bir türbe bulunmaktadır. Osmanlı döneminde top dökümhanesi, kışla ve depo işlevi gören kapalı avlulu yapı hâlâ sağlam bir halde bulunup müze (Etnografya müzesi) olarak kullanılmaktadır. Yâkûtiye Medresesi içindeki taş vakfiyeden Hoca Yâkût'un medrese için birkaç köy, büyük bir han, hamam ve dükkanlar vakfettiği öğrenilmektedir (Akçay 146; Gündoğdu, Bayhan ve Arslan 227, 229; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 75-76; Konyalı 302; Kuran 124-125; Gündoğdu 32-33). Kayıtlara göre Yâkûtiye medresesi hem Sultâniye hem de Hâtûniye medresesinden çok daha fazla vakfa sahipti (Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 53; Beygu 152-153; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 71).

⁶ Türbe ile ilgili farklı görüşler için bkz. (Gündoğdu 23-24).

Ahmediye Medresesi, Gani Ahmed b. Ali b. Yusuf isimli birisi tarafından hadis öğrenimi için inşa ettirildi. Kapalı medreseler grubuna dahil, küçük ve gösterişten uzak yapının yapım tarihi kitâbesine göre 1314-1324 yılları arasındadır. I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına kadar yöre halkına hizmet verdi. Bu İlhanlı dönemi eseri günümüzde harap bir durumda bulunmaktadır. Gez köyü buraya vakfedilmişti (Konyalı 292-293; Gündoğdu, Bayhan ve Arslan 207; Kuran 127-128; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 76; Gündoğdu 97; Beygu 153-154).

Sultâniye, Yâkûtiye ve Ahmediye medreselerinde hey'et, tıp, tasavvuf gibi ilimler okutulmuş, birçok değerli ilim adamı yetiştirilmiş ve kıymetli eserler kaleme alınmıştır (Beygu 167).

Erzurum bu medreselerle sadece kentin değil bölgenin de önemli ilim merkezi haline geldi. Medreselerdeki ilmi faaliyetlerin verimini artırmak için kütüphaneler kuruldu (Beygu 164-165).

“Emirü'l-Kebîr” ünvanlı Sadreddin Türkbeg'in 1308 yılında yaptırmış olduğu Karanlık Kümbet'in kim için yapıldığı bilinmemekle birlikte bir İlhanlı dönemi mezar anıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. 1954 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarımdan geçirilen yapı günümüze sağlam bir şekilde gelebilmiştir (Beygu 146-147; Konyalı 410-411; Aşıroğlu 78; Gündoğdu, Bayhan ve Arslan 195; Gündoğdu 78). Kitâbe levhası boş olmasından dolayı kesin yapım tarihi ve bânisi bilinmeyen Gümüşlü Kümbet diğer kümbetler ile olan üslûp benzerliğine bakılarak XIV. yüzyılın başlarına yani İlhanlı dönemine tarihlendirilmektedir (Gündoğdu, Bayhan ve Arslan 192; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 77; Gündoğdu 75; Önkâl 203-204; Konyalı 402-403). Abdürrahim Şerif Beygu'ya göre bu kümbet XIII. yüzyılda yaşamış, birçok arazisi ve vakıfları olan Gazi Gıyaseddin Dede isminde birisidir (Beygu 141-142). Karanlık Kümbet ve Gümüşlü Kümbet ile mimarî açıdan büyük benzerlikler gösteren Cimcime Sultan ve Rabia Hâtûn Kümbetleri de XIV. yüzyıl başlarına tarihlendirilmekte ve İlhanlı dönemi yapıları olarak dikkat çekmektedir (Gündoğdu 79-80). Halk arasında “Üç Kümbetler” olarak bilinen yapı topluluğu içinde aslında üç değil dört kümbet bulunmaktadır. Bunlardan birinin İzzeddin Saltuk adına inşa edildiği düşünülmektedir. Bu kümbet dışındaki diğer üç anonim kümbetten ikisi XIV. yüzyıla, bu iki kümbetle aynı tarzda olmayan son kümbet ise XIII. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Konyalı 418-419; Gündoğdu, Bayhan ve Arslan 201-202; Gündoğdu 83; Önkâl 200-201, 247-248). Zeki Velidi Togan, XIV. yüzyıla tarihlendirilen kümbetlerden birisinin İlhanlı veziri Reşîdüddin'in oğullarından Taceddin (ölüm tarihi H. 732) ile Alâeddin Emîr Ali'ye

ait olabileceğini iddia etmiştir (Togan, *Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun...* 47).

Ahî Tuman Baba türbesi, XIV. yüzyıldan kalma bir İlhanlı dönemi mezar anıtıdır. Ahî Tuman, Ebû Said Bahadır Hân zamanında yaşamış adından da anlaşılacağı üzere kentin Ahî şeyhlerinden biridir. Erzurum'a yolu düşen İbn Battûta bu türbenin yanında bulunan Ahî zâviyesinde türbede medfûn bulunan Ahî Tuman tarafından misafir edilmiştir. Sekizgen planlı bu türbe günümüzde harap bir durumdadır (Gündoğdu, Bayhan ve Arslan 184). İbrahim Hakkı Konyalı bu türbenin Ahî Tuman'ın türbesi olduğunu gösterecek bir belge olmadığından, Yakutiye türbesine de Ahî Baba türbesi denildiğinden bahsetmektedir (Konyalı 386).

Gâzân Hân ve bilhassa Olcaytu Hân Erzurum'da inşâ ettirdikleri eserlerin dışında civardaki eski türbeleri, ilim yapılan yerleri, sosyal yardım ve hayır kurumlarını tamir ettirip, ek binalar inşâ ettirmişlerdir (Gürbüz 129-130).

İlhanlılar döneminde Erzurum'da yapılan han ve hamamlardan hiç biri ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır (Konyalı 286; Beygu 163-164).

Pasinler ilçesi yakınında bulunan ve halk arasında "Çobandede Köprüsü" olarak adlandırılan Türkiye'nin sağlam kalabilmiş tarihî köprülerinden Çoban Köprüsü, Gâzân Hân'ın emirlerinden Süldüzlü Emir Çoban tarafından yaptırıldı. Aras nehri üzerine inşâ edilen yapı Anadolu'nun en eski köprülerinden biridir. Tahrip olan kitâbesi okunamadığı için yapım tarihi tam olarak tespit edilememektedir. Bununla birlikte Abdürrahim Şerif Beygu eserin 1297-1298 yılında yaptırıldığını ifade etmektedir. Uzunluğu 128 m., genişliği 8.5 m.'dir. Yedi gözlü⁷ şekilde inşâ edilmesine rağmen yıkılma tehlikesi olduğundan tek gözü doldurulmuştur. Emir Çoban 1299 yılında Anadolu'da isyan eden Emir Sülemiş'i cezalandırmak için bu köprüyü kullanmıştır. Yine Karamanoğulları seferinde de bu köprüden geçmiştir (*Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* 255; Konyalı 438-439; Aşıroğlu 78; Beygu 210-211; Kırzioğlu 446).

İlhanlılar, Erzurum şehri gibi kalesinin imarına da büyük önem verdiler. Ele geçirirken büyük zarar verdikleri kaleyi daha sonra tahkim ettiler. Gâzân Hân zamanında, 1296 yılında onarılıp yenilenen Pasinler'e bağlı Avnik Kalesi, bulunan kitâbe parçalarından anlaşıldığı kadarıyla Olcaytu tarafından da onarımdan geçirildi. Gâzân Hân, aynı yıl Avnik Kalesi ile birlikte Micingerd Kalesi'nin de onarılıp şenlendirilmesini emretti (Konyalı 488-489; Kırzioğlu 446).

⁷ İbrahim Hakkı Konyalı altı gözlü olduğunu ifade etmiştir. Bkz. (Konyalı 438).

1335 yılından sonraki gölge Hânlar devrinde Erzurum'a hakim olan Sutaylı Emîr Hacı Tugay'ın oğlu Hasan, Erzurum-Tebriz yolunda, Pasinler ovasına hakim tepe üzerinde, kendi adıyla anılan Hasankale'yi yaptırdı. Kalenin en büyük avantajı Erzurum, Avnik, Micingerd ve Horasan yollarını kontrol eden bir mevkiide bulunması ve sıcak su kaynaklarına yakın olmasıydı. İçinde gümrük dairelerinin bulunduğu kalenin yapım tarihi 1336-1339 yılları arasındadır. Hasan, kalenin içine bir mescid ve kendi için bir türbe yaptırmış ve ölünce buraya defnedilmiştir. 1340 yılında Erzurum bölgesini ele geçiren Çobanlı Şeyh Küçük Hasan Hasankale'ye büyük zarar vermiş, bu arada adaşının yaptırdığı, mescidi, imâretleri ve türbesini yerle bir etmiştir. Bu yerleşim bugün de kurucusunun adıyla "Hasankale" olarak anılmaktadır (Hâfız-ı Ebrû 165; Hamdullah Müstevfî 96; Solmaz 24, 42, 64; Konyalı 29, 459-464; Eğilmez 151; Kırzioğlu 448).

Ebû Said Bahadır Hân, 1316 yılında İlhanlı tahtına çıktıktan hemen sonra, Avnik Kalesi'nde bir darphane kurdurmuş ve burada 1332 yılında gümüş sikke darbettirmiştir. Ebu Said'den sonra iç mücadelelerle geçen devirde darphane Ani'ye nakledilerek burada faaliyete geçirilmiştir (Konyalı 491; Kırzioğlu 447-448; Solmaz 43).

E.İlhanlılar Devrinde Erzurum'da Sosyal ve Kültürel Hayat

İlhanlı dönemi Erzurum'un da sosyal ve kültürel hayatta ağırlığı hissedilen en önemli grup, devrin birçok Anadolu kentinde olduğu gibi Ahîler idi (Cahen, *The Turks in Iran...* 488). Ahîlerin kentte ne derece etkili olduklarını İbn Battûta'nın kayıtlarından öğreniyoruz. İbn Battûta Erzurum'a geldiğinde Ahî Tûmân adında yüz otuz yaşındaki bir Ahî'nin zâviyesinde misafir olmuş, Ahîlerin ilgisine, konukseverliğine hayran kalmıştır (İbn Battûta 418). Erzurum ve çevresinde Ahîlere ait çok sayıda mezar taşı, türbe ve zâviye bulunmaktadır. Ahi Muhammed bin Abdurrahman, Ahi Yusuf, Ahi Pîr Mahmud zâviye, türbe ve mezarları İlhanlı dönemine aittir. Abdürrahim Şerif Beygu'nun Erzurum'da bulduğu fütüvvetnâme de Ahîler hakkında bilinmeyen bazı konulara ışık tutmaktadır. Debbağlar şeyhi Erzurum'da esnaf üzerinde hakim bir durumdaydı. Hilekârlık yapan esnafın dükkanı kapatılır, bir iş kötü şekilde yapıldıysa dükkan kapısına çivilenerek teşhir edilirdi (Beygu 189-191).

Erzurum, Mevlevîliğin Anadolu'daki belli başlı merkezlerinden biri kabul edilmekteydi. Gâzân Hân'ın İslâmiyet'i benimsemesi ve devletin resmî dini olarak kabul etmesiyle İslâm beldelerinden Müslüman âlimler değişik amaçlarla başkent Tebriz'i ziyaret etmeye başlamışlardı. Bunlardan biri olan Mevlânâ'nın torunu Ulu

Ârif Çelebi, 1295 ve 1315 yıllarında Tebriz'i iki kere ziyaret etmiş ve bu ziyaretleri sırasında Erzurum'da bir süre ikamet etmişti. Ulu Ârif Çelebi'ye intisap eden XIV. yüzyıl Anadolusunun âlim ve mutasavvıflarından Ahmed Eflâkî'nin Çelebi'nin emriyle kaleme aldığı *Menâkıbu'l-Ârifin* adlı eser, kentin o dönemdeki sosyal yaşantısını, dinî inanışı ve kültürel hareketliliği bize yansıtan bir ayna gibidir. Eserden edinilen bilgilerden Mevlevîlik'in Erzurum'da ileri gelen kişiler ve halk arasında oldukça popüler olduğu anlaşılmaktadır.

Eflâkî, Ulu Ârif Çelebi'nin Erzurum'da Paşa (Pâdişâh) Hâtûn, II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile Gürcü Hâtûn'un kızı Aynü'l-Hayat ve Gâzân Hân'ın Kılavuzoğlu isimli avcıbaşısı ile görüştüğünü nakleder. Müridi olan Paşa Hâtûn⁸ un Erzurum'da vefat ettiği Çelebi'ye Erzurum'dan geri dönüş yolunda iken malum olmuştur. Aynü'l-Hayat ile Çelebi'nin Tebriz'de görüştüğü Gâzân Hân'ın eşi İltutmuş Hâtûn, ondaki manevîyattan etkilenerek, onun müridi olmaya karar vermişlerdir. Yine kaynakta yazıldığına göre İlhanlı Hânlarından Gâzân Hân ile Olcaytu Hân'ın vefatları Ulu Ârif Çelebi'nin içine doğmuştur. Gâzân Hân, İltutmuş Hâtûn'un Çelebi'ye intisâbından kısa süre sonra vefat etmiştir. Şiî mezhebine geçen Olcaytu Hân'ın vefatı da Çelebi'ye Hân'ı doğru yola döndürmek için çıktığı yolculuk esnasında Bayburt'ta iken malum olmuştur (Ahmed Eflâkî 251; Turan, *Doğu Anadolu Türk...* 54-55; Konyalı 49-50).

Moğollar, Yakınoğu'ya gelip İlhanlı Devleti'ni kurduktan ve Müslüman bir devlet olduktan sonra da Cengiz Hân döneminden beri dikkat ettikleri farklı din ve inançlara karşı hoşgörölü olma politikasını devam ettirdiler. Bu noktada Erzurum ve çevresinde yaşayan Hristiyanlara fazla müdahale etmediler. Moğol egemenliğinden önce kentte çoğunluğu Ermenilerden müteşekkil Hristiyan unsur yaşarken (Yâkût el-Hamevî 181) İlhanlı tâbiyyetine girdikten sonra kent ve köylerde ticaret ve el sanatlarıyla uğraşan Rum ve Ermeniler, dağlık bölgelerde ve yaylalarda ise Türkmenler ve göçebe Türk-Moğol kabileleri yaşamaya başladılar (Gürbüz 123). XIV. yüzyıla gelindiğinde Anadolu'ya yapılan Türkmen göçlerinin etkisiyle etnik ve kültürel yapının Türkler lehine değiştğini görmekteyiz. Aynı yüzyılın ilk yarısı içinde Erzurum'a gelen İbn Battûta Türkmen nüfusun çok olduğunu ifade eder (İbn Battûta 418). Hamdullah Müstevfi kentte yaşayan Hristiyanların çok büyük bir kiliseleri olduğunu, Müslümanların da onun karşısında Kâbe büyüklüğünde bir

⁸ Kirman'daki Kutluğ Devleti'nin kadın hükümdarlarından olan Pâdişâh Hâtûn Erzurum'da değil, Geyhâtû'dan sonra İlhanlı tahtına çıkan Baydu Hân'ın adamları tarafından 1295 yılında, Kirman yakınlarındaki Kasr-i Zer'de öldürölmüştür (Üçok 111-113). Şirin Beyânî ise onun, 1295 yılında, kardeşinin hanımı Kürdüçin Hâtûn'un emriyle, onun zindanında öldüröldüğünü ifade etmektedir (Beyânî 9-10).

mescidlerinin olduğunu ve buna Kâbe gibi saygı gösterdiklerini söyler (Hamdullah Müstevfi 95). XV. yüzyılın başlarında kente uğrayan Clavijo ise buradan Türkmenler'in ülkesi olarak bahseder (Clavijo 144). Erzurum'da yaşayan Hristiyan tebâa Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkıldığı 1318 yılından itibaren cizye vermek suretiyle hayatlarını devam ettirmişlerdir (Eğilmez 148).

Moğolların yukarıda bahsedilen farklı inançlara hoşgörölü yaklaşımları Ehl-i sünnet inanca karşı fikirleri yayanları cesaretlendirdi. Bu şekilde Bâtinilik Anadolu'da kendine kolayca taraftar topladı. Moğol istilâsı öncesinde Erzurum'a gelen Haydarî, Kalenderî mensuplarının sayısı Bâtinilik'in güç kaybından sonra daha da arttı (Ocak 180). Çok farklı inanç biçimleri meydana çıktı. Gâzân Hân'ın İslâmiyet'i kabul etmesi bu gruplar için sonun başlangıcı oldu. Kentte Sünnî inanç ve tarikatlar yaygınlık kazanmaya başladı. Ancak Kalenderî ve Haydarî tarikatlarının varlığı bir süre daha devam etti (Gürbüz 128-129).

İlhanlı dönemi Erzurum'unda birçok değerli ilim adamı yetişmiş, bunlar sadece İlhanlı ülkesinde değil, çevre ülkelerde de tanınmış, yazdıkları eserlerle isimlerini günümüze ulaştırmayı başarmışlardır. "Erzen el-Rûmî" lakaplı Receb b. Karaca yaşadığı XIV. yüzyılda dil ve edebiyat alanında yazdığı eserlerle adından söz ettirmişti (Eğilmez 150). Aynı lakapla meşhur Muhammed b. El-Hüseyin'in *Düner el-Tenzil* ve *Gürer el-Tevil* adlı iki tefsir kitabı vardı (Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 71). Ebû Abdurrahim Abdurrahman ve Mahmud Efendi Erzurum'un ilmiye sınıfına mensup âlimlerindendi. Ebû Abdurrahman Kudüs'te dersler vermişti. İbn Battûta'nın kenti ziyaret ettiğinde görüştüğü kişilerden biri de o idi. Ebû Said Bahadır Hân zamanında yaşayan Mahmud Efendi ise Hâtûniye medresesinde görev almış, fıkıh alanında kaleme aldığı eserler ile tanınmış bir âlimdi (Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* 77). Bu dönemde ilmi açıdan oldukça faal olan Erzurum'da kadın âlimlere de rastlanmaktaydı. "Âllâme" olarak bilinen Kadı İmam İbrahim kızı Zahide Hâtûn 1311 yılında Erzurum'da vefat etmişti (Konyalı 428).

Sonuç olarak 1243 yılındaki Köseadağ Savaşı ile başlayan Moğol egemenliği esnasında Anadolu'daki bazı kentler gerilerken, Doğu'daki kentler önem kazanmaya başlamıştır. Bu kentlerden biri olan Erzurum, coğrafi konumunun başkent Tebriz'e yakın olmasının ve uluslararası ticaret yollarının üzerinde yer almasının sağladığı avantajlardan yararlanarak İlhanlı döneminde Anadolu'nun en zengin ve gelişmiş ticaret kentlerinden biri olmuştur. Kente hakim olan refah, sosyal ve kültürel hayatı da olumlu etkilemiş, bir kısmı günümüze ulaşan çok sayıda eser inşâ edilmiş, kent

İlhanlı döneminde Anadolu'nun her köşesine yayılan Ahilik'in ve Mevlevilik'in önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. İlhanlı devrinde etnik olarak da bir dönüşüm yaşanmış, devam eden Türkmen göçleri Türk unsurunu kentte hakim kılmıştır. İlhanlı Devleti'nin yıkılış sürecini başlatan 1335 tarihi Erzurum adına kötü gidişatın başlangıcı olmuştur. Merkezdeki iktidar mücadelelerinden etkilenen kentte ticaret durma noktasına gelmiş, kent tahrip edilmiş ve uzun süre toparlanamamıştır.

KAYNAKÇA

Abû'l-Farac, Gregory. *Abû'l-Farac Tarihi II*. Çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

---. *Târihü Muhtasari'd-Düvel*. Çev. Şerafeddin Yaltkaya. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.

Akçay, İlhan. "Yakutiye Medresesi." *Vakıflar Dergisi* VI (1965): 146-152.

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)*. İstanbul: Yapı Kredi, 2010.

Aksarayî. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

Anonim Selçuknâme. Yay. ve Çev. Feridun Nafiz Uzluk. Ankara: 1952.

Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı II*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973.

Aşıroğlu, Tahsin. "Erzurum İlinin Tarihçesi." *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1973. 65-115.

Azîmî. *Azîmî Tarihi*. Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

Baykara, Tuncer. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.

---. *Anadolu Selçukluları Devrinde Sosyal ve İktisadî Tarih Üzerine Araştırmalar*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1990.

Beyânî, Şîrin. *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*. Çev. Mustafa Uyar. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.

Beygu, Abdürrahim Şerif. *Erzurum Tarihi, Anutları, Kitabeleri*. İstanbul: Bozkurt, 1936.

- Cahen, Claude. "The Turks in Iran and Anatolia Before the Mongol Invasions." *A History of the Crusades, The Later Crusades 1189-1311*. Volume: II. General Ed. Kenneth M. Setton. Ed. Robert Lee Wolff ve Harry W. Hazard. Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1969. 660-692.
- . *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*. Çev. Yıldız Moran. İstanbul: E, 1984.
- Clavijo, Ruy Gonzales. *Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*. Çev. Zeynep Ertan. İstanbul: Pozitif, 2008.
- Darkot, Besim. "Erzurum." *İslâm Ansiklopedisi* IV (1945): 340-345.
- Ebû'l-Fidâ. *Takvîmu'l-Buldân*. Farsça'ya Çev. Abdu'l-Muhammed Âyeti. Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng, 1349.
- Eflâkî. *Ariflerin Menkıbeleri II*. Çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1995.
- Eğilmez, Savaş. *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*. Erzurum: Mas Matbaacılık, 2012.
- El-Ehrî, Ebû Bekr Kutbî. *Tarîkh-ı Syaikh Uwais*. By. J. B. Van Loon. Mouton: Mouton&Co, 1954.
- Erdem, İlhan. "İlhanlılar Döneminde Ankara." *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu I* Ankara: Semih Lütfi Matbaası, 2012. 131-138.
- Erzurum 1973 İl Yıllığı*. İstanbul: Kervan, 1974.
- Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*. Haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman. 2. Kitap-1. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi, 2011.
- Göksu, Erkan. "Erzurum'un Sonbaharı." *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları (International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)*. (Prof. Dr. Ahmet Buran Armağanı) 4.8 (2009): 1323-1334.
- Gül, Muammer. *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010.
- Gündoğdu, Hamza. *Erzurum Tarih ve Medeniyet*. Erzurum: Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı, 2011.
- Gündoğdu, Hamza, Ahmet Bayhan ve Muhammet Arslan. *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, 2010.

- Gürbüz, Osman. *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318)*. Ankara: Aktif, 2004.
- Hâfız-ı Ebrû. *Zeyl-i Câmîü't-Tevârih-i Reşidî*. neşr. Hanbaba Beyani. Tahran: 1317.
- Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvinî. *Nuzhetü'l-Kulûb*. neşr. Guy le Strange, Leiden: Matbaatü'l-Brill, 1913.
- Honigmann, Ernst. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Çev. Fikret İşıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970.
- İbn Battûta. *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*. Çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi, 2010.
- İbn Bibi. *el-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuk-Nâme)*. II. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996.
- Jahn, Karl. "Tebriz Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi." Çev. İsmail Aka. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 13.24 (1980): 59-77.
- Karamağaralı, Haluk. "Erzurum'daki Hâtuniye Medresesi'nin Tarihi ve Bânisi Hakkında Mülâhazalar." *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* III (1971): 209-242.
- Kaymaz, Nejat. *Pervâne Mu'înü'd-Dîn Süleyman*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1970.
- Kazvinî, Zekeriya b. Muhammed. *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*. Farsça'ya Çev. Cihangîr Mirzâ Kâcâr. Tahran: Emir Kebir, 1994.
- Kırzioğlu, Fahrettin. *Kars Tarihi*. İstanbul: Işıl, 1953.
- Konukçu, Enver. *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Ankara: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım Araştırma ve Geliştirme Vakfı, 1992.
- . "Moğol Sünit Boyundan Ötegedai'li Çormahan: Cengiz, Ögedey ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1246) Büyük Noyanı." *İslâm Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*. Ed. Hayrunisa Alan, Abdulvahap Kara ve Osman Yorulmaz. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008. 275-287.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. İstanbul: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği, 1960.
- Köprülü, Fuad. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. Haz. Orhan Köprülü, Ankara: Akçağ, 2006.

- Kuran, Aptullah. *Anadolu Medreseleri II*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1969.
- Küçük, Cevdet. "Erzurum." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 11. (1995): 321-329.
- Marco Polo. *Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı 1*. Çev. Işık Ergüden. İstanbul: İthaki, 2003.
- Nigdeli Kadı Ahmed. *el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik*. II (Farsça Metin). Notlarla Yayına Hazırlayan: Ali Ertuğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Oktay, Hasan. "Ermeni Müellifi Kiragos." *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*. İstanbul: Selenge, 2007. 17-100
- . "Aknerli Grigor Okçu Milletler Tarihi." *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*. İstanbul: Selenge, 2007. 103-163.
- . "Vartan Vakayinâmesi." *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*. İstanbul: Selenge, 2007. 165-188.
- Önkal, Hakkı. *Anadolu Selçuklu Türbeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1996.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Gâzân Han ve Reformları*. İstanbul: Kaknüs, 2009.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedânî. *Câmiu't-Tevârih 2*. Haz. Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevî. Tahran: Elbruz, 1373.
- Reşidüddin Fazlullah. *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*. Çev. Prof. Dr. İsmail Aka, Prof. Dr. Mehmet Ersan ve Dr. Ahmad Hesamipour Khelejani. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Ruysbroeckli Willem. *Mengü Hanı'nın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*. Ed. Peter Jackson ve David Morgan, Çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Kitap, 2010.
- Simon de Saint Quentin. *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*. Çev. Erendiz Özbayoğlu. Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, 2006.
- Solmaz, Gürsoy. *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2000.

- Sözen, Metin. *Anadolu Medreseleri I*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1970.
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları*. Çev. Cemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Sümer, Faruk. *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- . "Anadolu'da Moğollar." *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. C. I. Ankara: 1970. 1-147.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah, 1986.
- Togan, Zeki Velidi. "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti." *Türk Hukuk ve İktisat Fakültesi Mecmuası I* (1931): 1-42.
- . "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar." *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15. 1-4 (1953): 33-49.
- . *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken, 2005.
- . *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Ötüken, 2009.
- Uluçam, Abdüsselâm. "Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese Üzerine Yeni Bir Yorum." *XI. Türk Tarih Kongresi 2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994. 749-758.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Çev. Hrant Andreasyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Üçok, Bahriye. *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*. Ankara: Devlet Su İşleri Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü, 1981.
- Ünal, Hüseyin Rahmi, "Erzurum Hatuniye (Çifte Minareli) Medresesi." *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. Ed. Doğan Kuban. İstanbul: Yapı Kredi, 2002. 194-201.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemu'l-Buldân*. II-IV. nşr. Ferid Abdülaziz el-Cündî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.
- Yınanç, Mükrimin Halil. "Erzurum." *İslâm Ansiklopedisi IV* (1945): 345-357.

Yuvalı, Abdulkadir. *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1994.